

Kopt szintaxis és a görög igék átvételi morfológiája

Egedi Barbara

1. Bevezetés

A kopt nyelv az egyiptomi nyelv időben utolsó, a 3. és 13. század között használt szakaszának elnevezése. Szókincsének csaknem egyötödét görög jövevényszavak teszik ki, ami kétségtelenül a görögök több évszázados egyiptomi jelenlétének következménye. A két nyelv érintkezését az teszi különlegessé, hogy a koptot közvetlenül megelőző egyiptomi nyelvszakaszokban ez a jövevényszó-réteg, vagyis a görög kontaktushatás gyakorlatilag kimutathatatlan. E jelentős kölcsönzőréteg beilleszkedésének idejét és módját szinte lehetetlen meghatározni, vagyis nem vizsgálhatjuk a folyamatot, csupán a végállapotot.

Jelen tanulmány egyrészt az egyiptomi és a görög nyelv érintkezésének, a kontaktus jellegének, lehetséges formáinak és a vizsgálat korlátainak bemutatására vállalkozik, másrészt elmélyül egyes nyelvi adatok elemzésében is. Célja a koptba bekerült görög igék átvételi morfológiájának vizsgálata és a vonatkozó kutatási eredmények kritikai értékelése. Tanulmányomban arra is szeretnék rámutatni, hogy a gazdag morfológiát mutató görög nyelv és a végletesen analitikus kopt mondat szerkezet találkozási remek példát szolgáltat arra, amikor két nyelv grammatikájának drasztikus eltérései nem engedik, hogy a kontaktushatás egy bizonyos mértéket meghaladjon.

2. A kontaktus bemutatása

2.1. A történeti időszak lehatárolása

Mivel a kopt nyelv állapot a kontaktushatás *eredménye*, a kontaktus természetének megértéséhez nyilvánvalóan a koptot megelőző időszak szociolingvisztikai körülményeit kell alaposan megvizsgálnunk, legalábbis azt

a korszakot, amikor a görög-egyiptomi nyelvkontaktus már lehetséges volt. Ez a korszak nagyjából egybe fog esni az ún. démotikus korrall, ami az i.e. 7. századtól az i.sz. 5. századig terjedő periódusra tehető.¹

Görög kereskedő és szoldos kolóniák egyiptomi jelenléte az i.e. 7. századtól mutatható ki, I. Pszammetikhosz fáraó uralkodásától és az ún. szaiszi dinasztia felemelkedésétől (vö. Hérodotosz II.154, illetve Naukratisz empóron alapítása).² Ez a kapcsolat kezdetben alapvetően katonai és kereskedelmi jellegű volt, és a görög nyelv maga nem gyakorolt különösebb hatást az egyiptomira a makedón hódítás előtt (Ray 1994a: 254). A tényleges fordulópontot Nagy Sándor hódítása (i.e. 332) jelentette, a Ptolemaiosz-kortól ugyanis már nagyszámú görögajkú népesség bevándorlásával számolhatunk, és az adminisztráció, a közigazgatás elsődleges nyelve is a görög lett. Ebben a korszakban, a gazdasági és társadalmi nyomásnak megfelelően, már számolhatunk bizonyos fokú kétnyelvűség kialakulásával, vagyis intenzívebb kapcsolat alakulhatott ki a két nyelv között. A kontaktus szempontjából kritikus időszakot tehát leszűkíthetjük az i.e. 3. századtól az i.sz. 3. századig (a kopt nyelv megjelenéséig) terjedő időszakra.

2.2. Nyelvek és írások Egyiptomban az i.e. 3. és az i.sz. 3. század között

A tárgyalt időszak nyelvi szempontból sajátos képet mutat. Monumentális és funkcionális szövegek lejegyzésére továbbra is a hieroglif írással rögzített, ún. késő közép-egyiptomi nyelv szolgált, amely egy csaknem másfél évezreddel korábbi nyelvallapot nyelvtani rendszerét és helyesírását örizte.³

Az i.e. 7. században megjelenő démotikus írást és nyelvet eleinte csak adminisztratív szövegek lejegyzésére alkalmazták, de idővel ez a változat is utat talál a magasabb presztízsű regiszterekben: démotikus írással rögzítenek irodalmi műveket, majd a Ptolemaiosz-kor vége felé már vallásos, teológiai szövegeket is.⁴

A görög nyelv és írás használata az adminisztrációban értelem szerűen a Ptolemaiosz-kortól jelenik meg Egyiptomban, kezdetben párhuzamosan a démotikussal. A görög befolyásának megerősödése és számottevő hatása az egynyelvű lakosság köreiben inkább a római korra jellemző, melynek okaira, illetve az egyiptomi (démotikus) és a görög nyelv egymáshoz való viszonyára a következő szakaszban térek ki részletesen.

¹ Az egyiptomi nyelv szakaszairól (hagyományos beosztás és finomított rendszerezés) ld. Junge (1984: 1189–1191), Loprieno (1995: 5–8), illetve Schenkel (1990: 2).

² A görögök jelenlétéről Egyiptomban ld. Lloyd (1975: 1–60); rövid összefoglalás: Verbeeck (1991: 1165–1166).

³ Elnevezései a nemzetközi szakirodalomban: *Late Middle Egyptian*, *Neo-Mittelägyptisch*, *égyptien de tradition*. Az ide tartozó szövegtípusok pl. királyfeliratok, dekrétumok, életrajzi feliratok szobrokon, sztéléken, sírokban; propaganda szövegek; templomfalakon megjelenő, templomi kultuszokhoz kapcsolódó feliratok, himnuszok. Az utolsó hieroglif felirat az i.sz. 4. század végéről adatolt Philae szigetén.

⁴ A démotikus írás kialakulásáról, a démotikus nyelv viszonyáról a korábbi nyelvszakaszokhoz, ill. a démotikus korszakolásáról ld. Luft (1983: 12–16), ill. Depauw (1997: 22–26, 33–39).

2.3. Kényelvűség — az írásos források tükrében

A tárgyalt időszakot a nyelvi helyzet és írásbeliség vizsgálatakor célszerű szétválasztani a Ptolemaiosz- és római korra.⁵ A makedón hódítás után az új uralkodó elit nyelve, azaz a görög lett a felső adminisztráció nyelve is, bár dominanciája csak fokozatosan vált nyilvánvalóvá. A dokumentumok aránya a 3. és 2. században folyamatosan tolódott el a görög javára, jóllehet az alsóbb szintű adminisztrációban továbbra is széles körben használták a démotikus, mi több, bőven van példa egyiptomi irodalmi művek és magánlevelek megfogalmazására is.⁶

Az új uralkodó réteg nyilván kénytelen volt a meglévő struktúrát, vagyis a helyi írnokéteget felhasználni kiterjedt adminisztrációja lebonyolításához. A kollaboráló egyiptomi írástudó számos előnyhöz, például gazdasági kedvezményekhez jutott. A helyi lakosság számára a görög nyelvtudás és írásbeliség egyúttal a társadalmi mobilitás lehetőségét is jelentette, a kölcsönös érdekek tehát felerősítették egymást.

Az első kényelvű réteg tehát az iskolázott (azaz eleve írástudó) egyiptomiak köréből került ki, arányuk fokozatosan nőtt, míg az i.e. 2. századtól már a magasabb szintű bürokráciában is megjelentek. Az asszimiláció még gyorsabb volt azokon a területeken (pl. a Fajjúmban), ahol görög katonai és civil hivatalnokok földbirtokokat kaptak, és ahol így egy ténylegesen kevert populáció alakulhatott ki.

A két nyelv viszonya természetesen aszimmetrikus volt. A klasszikus kényelvűség-modellek szerint a domináns nyelv beszélői általában nem válnak kényelvűvé, és az egyiptomi-görög nyelvérintkezést valóban inkább egyirányú hatásként, mintsem kölcsönhatásként szokás elemezni. Érdekes módon azonban az Egyiptomban beszélt görög *koiné* is számos interferencia jelét mutatja. A görög nyelvű papyrusanyagban végzett vizsgálatok (Gignac 1976: 46–48, Gignac 1991: 187) arra engednek következtetni, hogy a görög nyelv Egyiptomban beszélt változata számos nyelvtani, elsősorban fonológiai változáson esett át (pl. előrehaladott iotacizmus).⁷ A késő Ptolemaiosz-kor különösen erős görög-egyiptomi kulturális kölcsönhatásainak következményeként számolnunk kell nem kifejezetten nyelvi, hanem egyéb járulékos hatásokkal is. Bár az évezredek át használt egyiptomi írásrendszerekben

⁵ A Ptolemaiosz-korról ld. Bagnall (1993: 236), Thompson (1994: 70–82), Verbeeck (1991: 1166); a római korról ld. Bagnall (1993: 236–237), Fewster (2002), Lewis (1993: 276–280). Mindkettőről összefoglalóan és kiváló bibliográfiai tájékoztatóval ld. Sidarus (2008). A rómaiak általános nyelvpolitikájáról ld. Adamik (2006).

⁶ Az egyiptomi és görög jogrendszer is sokáig párhuzamosan létezett. A görög nyelv elterjedését a jogi iratokban olyan intézkedések segítették elő, mint az i.e. 146-ban kiadott királyi dekrétum (*próstagma*), miszerint minden démotikus szerződést regisztrálni kellett görögül egy hivatalos regisztrációs irodában (*grapheion*). A görögül nem regisztrált démotikus szerződések érvényüket veszítették (Lewis 1993: 279, Thompson 1994: 82).

⁷ Az egyiptomi nyelv görögre tett hatásának vizsgálatáról annotált bibliográfiát nyújt Depauw (1997: 44).

(hieroglif, hieratikus, démotikus) kezdettől benne rejlett az alfabetikus írásra való áttérés lehetősége, semmiféle jelét nem látjuk ilyenén törekvéseknek egészen a tárgyalt korszakig. Ekkor azonban számos próbálkozást megfigyelhetünk az egyiptomi nyelv görög ábécével történő lejegyzésére.⁸ Végül is ennek az igénynek és törekvésnek az eredményeként születik meg idővel a kopt írásrendszer is.

A római korban a démotikus dokumentumot tartalmazó papiruszok és osztrakonok drasztikus csökkenése figyelhető meg. A démotikus szerepe az adminisztrációban jelentősen leszűkül (főleg adó-elismervények, nyugták, számlák ismertek), és földrajzilag is behatároltabb az emlékek előfordulása.⁹ Ennek oka a rómaiak nyelvpolitikájában keresendő, akik nem ismerték el hivatalosan a nem görög okiratokat, a démotikus dokumentumokat egyszerűen negligálták, ami határozottan felerősíthette a kétnyelvűség terjedését. A Római Birodalom egyoldalú nyelvpolitikájának következtében az időszámításunk szerinti első századokban az írásbeliség gyakorlatilag a görög írásbeliséget jelentette, egészen a standardizált kopt írás megjelenéséig és elterjedéséig. Az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a démotikus hanyatlásával a hétköznapi nyelvhasználat írásos rögzítésére (pl. levelek fogalmazására) ezekben a századokban gyakorlatilag nem állt rendelkezésre anyanyelvű írásrendszer. A (kétnyelvű) írnok, akinek egy egyiptomi lediktálta a levelét, rögtön görögre fordította azt, mielőtt lejegyezte, majd a címzettnél egy fordított folyamat történt: felolvasás előtt az írnok visszafordította egyiptomira a levél tartalmát (Clarysse 1993: 201 és Depauw 2006: 299). Ez a speciális helyzet egészen a kopt megjelenéséig állt fenn, amikor is az egyiptomi nyelv újra utat talált az írásbeliséghez.¹⁰

A kétnyelvűségekre közvetlen és közvetett bizonyítékaink is vannak. Természetesen itt elsősorban a kétnyelvű írnoki gyakorlatra mutató evidenciákról van szó:

- Kétnyelvű dokumentumok széles repertoárja
- Kétnyelvű archívumok
- Jellegzetes íráshibák, nyelvtani hibák (főleg esettévesztés) görög nyelvű szövegekben, ami egyiptomi írnok személyére utal
- Ecset használata írónád (*calamus*) helyett görög szövegek lejegyzésekor, ami szintén egyiptomi írnokra utal (vö. Clarysse 1993)
- A már említett interferencia jelenségek: az egyiptomi nyelv hatása a görög helyi változatra

A kétnyelvűség kimutatásának azonban komoly korlátai is vannak. A fenti jelenségek nagy része csupán az írástudó rétegekkel kapcsolatban

⁸ Vö. abüdoszi görög betűs graffito az i.e. 2. századból; ill. az i.sz. első századtól jelentkező ún. ókopt szövegek (McBride 1994: 6. fejezet).

⁹ A 3. századra a démotikus használata pusztán mágikus szövegekre és múmia-cédulákra korlátozódik.

¹⁰ A kopt írás a görög ábécét adaptálja, és kiegészül néhány belső fejlesztésű grafémával, melyek a görögből hiányzó fonémák megjelenítésére szolgáltak. Kopt okiratok, magán- és üzleti levelek legkorábban a 4. századból ismertek (Richter 2008: 741).

bizonyító erejű, a lakosság nagyobb része viszont, főleg a nem urbanizált, illetve a dél-egyiptomi területeken minden valószínűség szerint egynyelvű maradt. Vagyis nagyon kis szeletet látunk a valóságból; a kétnyelvűség *mértékének* meghatározása gyakorlatilag lehetetlen. Ráadásul a meglévő források (pl. adószedők összeírásai) alapján is kimutathatók a kétnyelvűség fokozatai: minden jel arra mutat, hogy számos vidéki hivatalnok csak funkcionálisan volt kétnyelvű.

Az írásos emlékek mögött „rejtőző” *beszélő* azonosítása is rendkívül problematikus. Az esetek többségében egyáltalán nem világos például, hogy egy adott levél szerzője inkább egyiptomiul beszélt vagy görögül; írástudó volt, avagy analfabéta, aki csak diktálta a szöveget, továbbá hogy igénybe vette-e tolmács vagy fordító segítségét. A személynevek sem feltétlenül segítenek a nyelvi hovatartozás meghatározásában. Sok egyiptomi lakos vett fel dupla nevet, illetve görög és egyiptomi nevek gyakran előfordulnak egyazon családban is.¹¹

A legkézenfekvőbb evidencia a kétnyelvűsége (annak mértékére és intenzitására) az volna, ha a koptot megelőző egyiptomi nyelvfázisokban is ki tudnánk mutatni a görög nyelv hatását az egyiptomira. Csakhogy az írott dokumentumok erősen formális nyelvezete és feltehetően igen jelentős eltávolodása az élőnyelvi regiszterektől, azaz a nagyfokú diglosszia miatt ez a hatás gyakorlatilag láthatatlan marad.

2.4. Diglosszia

A görög és a démotikus nyelv, legalábbis írásban megjelenő változataik, a kölcsönhatás minden látható jele nélkül éltek egymás mellett, vagyis a nyelvi érintkezés többnyire nem mutatható ki. A kopt nyelv magas görög jövevényszó-száma, a váratlan nyelvtani újítások és a dialektusok láthatóvá válása mind olyan jelenségek, melyek az írott démotikusból nem következnek.¹²

Magától értetődőnek vesszük, hogy a démotikus megjelenése időpontjában (i.e. 7. század) a beszélt nyelvet tükrözi, pedig már a korai szövegek is gyakran formulákra építkeznek. A démotikust egységes íráskép, a lokális vagy regionális variációk hiánya és nagyfokú nyelvi konzervativizmus jellemzi mind a nyelvtan, mind a lexikon részéről.¹³ Minderre épül még rá a görög jövevényszavak feltűnő hiánya. Willy Clarysse (1987) összesen 92

¹¹ Kiváló példa erre egy 2. századi levél, amelyet két görög nevű nőnek címeztek, akiknek azonban – a levél tanúsága szerint – le kellett fordítani a görög nyelvű levelet, mert nem tudták elolvasni (Torallas Tovar 2010: 28).

¹² A démotikus jellemzéséről ilyen vonatkozásban ld. Ray (1994a: 253–261), Ray (1994b: 59–64), Clarysse (1987).

¹³ A démotikus nem tükröz számos olyan grammatikalizációs folyamatot, amelyeknek ekkor kellett lejátszódnia; a koptban már csak a végeredményt látjuk (pl. a kopt múlt idő szisztematikus megjelenése, a birtokos szerkezetek funkcionális átrendeződése). Teljesen váratlanul új lexémák is felbukkannak a koptban hétköznapi kifejezésekre, melyek nem vezethetők le a démotikus szókincséből (Ray 1994a: 261, adatokkal).

biztosan görög eredetű elemet azonosít a démotikusban, ezek viszont jellemzően uralkodói vagy hivatali címek, ún. nemzetközi vándorszavak (ruhadarabok, fűszerek és ásványi anyagok), technológiával érkező szakszavak (ásványi, kémiai kifejezések), pénzügyi, katonai kifejezések, illetve földrajzi nevek.¹⁴ A démotikus szövegekben szükség esetén inkább alkalmaztak tükörszót az átvétel helyett.¹⁵

E nagyfokú nyelvi konzervativizmus alól kivételt képez egy különleges leletcsoport, a Narmouthis-i (Medinet Madi) osztrakonok,¹⁶ melyek szövegében görög szavak görög betűkkel való beillesztése figyelhető meg a démotikus jelek közé. Olyan sajátos írásmódok és nyelvi kifejezések is felbukkannak, amelyek később a koptra lesznek jellemzőek: a görög főnevek démotikus határozott névelőt kaphatnak, a görög igék démotikus segédigével illeszkednek a szövegbe, és az egyiptomi szavak írásmódja is a későbbi, fajúmi kopt dialektus jellegzetességeit mutatja.¹⁷ A leletcsoport azonban pont e jelenségek miatt kivételes. Világosan mutatja, hogy az egyiptomi nyelvbe (egyes beszélt változataiba legalábbis) már jelentős számban beépültek görög jövevényszavak, noha a démotikus írott regiszter került ezek használatát. A démotikus tehát az időszámításunk szerinti első századokban már biztosan nem a beszélt nyelvet rögzítette és, a hieroglifákkal írt késő közép-egyiptomihoz hasonlóan, ekkor már csak szövegek egy funkcionális csoportjának lejegyzésére szolgált. Mindeközben a beszélt nyelv (melynek praktikus elnevezése *pre-kopt* nyelvszakasz lehetne) a göröggel való folyamatos érintkezés és bizonyos szintű kulturális kétnyelvűség hatására jelentős kölcsönszóróteget fogadott magába. Ennek a kontaktusnak az eredményét látjuk a 3–4. századi kopt szövegekben.

Az alábbi táblázat az i.sz. 1. és 2. század nyelvi helyzetének egy lehetséges (egyszerűsített) rekonstrukcióját foglalja össze:

¹⁴ Azóta további 14 elemet azonosítottak (Vandorpe–Clarysse 1998: 139).

¹⁵ Például a gr. *τράπεζα* ('asztal' > 'bank') szó szerinti lefordítása egyiptomira: *shn* 'asztal' (Ray 1994a: 255). Hasonló adat lehet erre a híres Rosette-i kövön: gr. *θεός επιφανής* = egy. *p3 ntr pr* kb. 'az isten, aki előjött'.

¹⁶ Olasz ásatások tárták fel a leletcsoportot a Fajúmban, egy Ízisz templomkörzetben. Az osztrakonok az i.sz. 2. század első felére datálhatók, és egyelőre csak egy részüket publikálták (Bresciani–Pintaudi 1987, Fewster 2002: 221–224, Ray 1994b: 61).

¹⁷ Pl. lambdacizmus vagy a *h* > *ϣ* hangváltozás, vö. Pernigotti (1984: 788–789).

A táblázat egyszerre szemlélteti az egyiptomi–görög kétnyelvűséget, illetve az egyiptomi nyelvben érvényesülő diglossziának megfelelő egyiptomi nyelvváltozatokat. Kétségtelenül rengeteg egynyelvű – csak görög anyanyelvű, illetve görögül nem tudó egyiptomi – beszélő élt ebben a korszakban is az ország területén, mindazonáltal az írásbeliség valamely szintjén álló, az adminisztrációban és/vagy templomi közegben dolgozó lakosok körében lennie kellett egy olyan rétegnek, amely mindegyik feltüntetett nyelvváltozat használta. Természetesen köztes állapotokkal, azaz köztes részhalmazokat lefedő beszélőkkel is számolnunk kell.

3. Görög kölcsönszavak a koptban

A 3. és 11. század között dokumentált kopt nyelvszakasz¹⁸ az egyiptomi nyelv kutatása szempontjából különös jelentőséggel bír, mivel a görög ábécén alapuló ún. kopt írás megjelenésével, a nyelv története során először, a vokalizáció közvetlenül hozzáférhetővé válik. Ezen felül korábban láthatatlan területi eltérések, dialektusok is kimutathatók.¹⁹ Ahogy fentebb már említettük, a kopt jelentős görög jövevényszóréteggel rendelkezik, nagyjából a szókincs egyötöde görög eredetű (Kasser 1991: 217).

Mivel az első kopt nyelvemlékek alapvetően bibliafordítások, gyakran tekintik e tekintélyes görög szókincsrétet fordítói tevékenység eredményének. A Biblia első kopt fordításai azonban olyanoknak készültek, akik nem tudtak görögül, míg a kopt fordítást nyilvánvalóan érteniük kellett. Nem lett volna túlságosan célravezető vállalkozás olyan fordítást készíteni, melynek gyakorlatilag minden ötödik kifejezése a többség számára érthetetlen. A görög szavak egy jelentős részének kétségkívül már korábban be kellett épülnie az egyiptomi nyelvbe. Ráadásul e szentírásfordításokat elsősorban hangos felolvasásra szánták a templomokban, megértésének szempontjából tehát a közönség írásbelisége, iskolázottságának foka meglehetősen érdektelen.

Fontos észrevenni, hogy a görög jövevényszavak aránya az eredeti nyelven írt irodalomban ugyanolyan magas, mint a fordított irodalomban. Louise Théophile Lefort (1950: 66) elvégzett egy nagyon érdekes kísérletet, összehasonlítva a kopt Pakhóm²⁰ egy írásának 20 oldalát Máté evangéliumának 20 oldalával, és kimutatta, hogy az előbbiben 25%-kal még magasabb is a görög szavak aránya. Olyan esettel is bőven találkozunk, hogy az egyiptomi fordító egy görög kifejezést használ ugyan a munkájában, de nem ugyanazt, ami az eredeti forrásszövegben is jelen van (Hopfner 1918: 12–13), vagyis a

¹⁸ A kopt nyelv kihalásának ideje nem határozható meg pontosan, mivel írásban és egyházi nyelvként a mai napig használatos. Nem irodalmi kopt szövegek azonban a 11. századig mutathatók ki.

¹⁹ Legalább hat önálló dialektus azonosítható az 5. századig: szaidi, bohairi, fajúmi, akhmimi, szubakhmimi (lükopoliszi), közép-egyiptomi.

²⁰ Pakhóm (Pachomius) a 3–4. században élt Dél-Egyiptomban, a szerzetesi közösségi életforma megteremtője, szabályzatának kidolgozója. A róla szóló források tanúsága szerint egyáltalán nem tudott görögül.

kopt szövegben alkalmazott görög eredetű lexéma nem *ad hoc* beillesztés, hanem minden jel szerint a kopt fordító lexikonjának szerves és aktív része.

A fordításirodalom hatásának túlzott felértékelése ellen szól, hogy nemcsak kifejezetten a keresztény kultúrkörhöz tartozó szavak (pl. ΒΑΠΤΙΣΕ, ΔΙΑΚΟΝΟΣ) épülnek be a nyelvbe, de teljesen semleges jelentésű igék is, sőt funkciószavak, prepozíciók és kötőszavak is, pl. ΚΑΤΑ, ΠΑΡΑ, ΔΕ, ΑΛΛΑ, ΓΑΡ, ΕΠΕΙΔΗ (Ray 1994a: 256). Az átvétel a nyílt szóosztályok minden kategóriáját érinti.²¹

Ezzel szemben a szerkezeti hatás minimálisnak mondható, vagyis a kopt nyelv grammatikájára nincs számottevő hatása a nyelvi érintkezésnek. Természetesen némi szintaktikai hatást sem lehet teljesen kizárni, de a kontaktus ilyen jellegű szisztematikus vizsgálata egyelőre nem történt meg.²²

4. A görög igék átvételének problematikája

Bár a névszók kölcsönzésekor is megfigyelhetők érdekes igazítások, az igazi problémát az igék beillesztése jelentette a koptban, mivel a két nyelv igei morfológiája alapján véve eltér. A görög nyelv gazdag morfológiájával szemben a kopt mondatszerkezet végletesen analitikus, igazi igeragozásról nem is beszélhetünk, az ún. konjugációs mintákba az igének egyfajta szótári alapalakja tölthető csak be.²³ Ezt az alapalakot hagyományosan infinitívusznak hívják, ami végeredményben történeti okokra vezethető vissza. A kopt konjugációs minták perifrasztikus szerkezetekre vezethetők vissza, melyekben a tartalmas ige eredetileg valóban infinitívuszként jelent meg. Mindazonáltal a kopt nyelvszakaszban ennek már nincs jelentősége, mivel nem beszélhetünk igazi finit vs. non-finit szembenállásról az igei morfológiában (Egedi 2007). A kopt nyelvtan sajátságaiból világosan következik, hogy a görögből érkező igéknek is csak egyetlen, változatlan alakjára volt szükség a kopt mondatba illesztéshez. A kérdés csak az, hogy melyik volt az a kitüntetett alak, amelyet az egyiptomiak a görög ige kölcsönzésekor átvettek.

Ha a kopt igerendszer alapvető formája valóban egyfajta infinitívusz lett volna, logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy a görög igék is infinitívusz formájukban adoptálódtak. A száidi dialektusban azonban minden jel arra mutat, hogy formailag *imperfectum imperativi activi* (E/2) alakokkal van dolgunk, *verba vocalia* és *contracta* esetében is, a *-μι* végű igék pedig rendre beolvadtak ezekbe az osztályokba.²⁴

²¹ Vö. W. A. Girgis nyolc részes tanulmányosorozata különböző szófajokra lebontva 1963 és 2001 között.

²² Figyelemreméltó kivételt képez Hasznos Andrea 2009-es disszertációja a különböző kopt alárendelő mondatfajták vizsgálatáról a fordított és az eredeti szövegekben.

²³ Az alap mondatfajtát az ún. háromrészes konjugációs minta alkotja, amely egy, a grammatikai információkat hordozó ún. konjugációs alapból, az alany szerepű kifejezésből és a szótári igeből áll. Ezt a három elemet aztán opcionálisan a tárgy és egyéb bővítmények követhetik.

²⁴ Az átvett igék formájáról példákkal ld. Stern (1880: §331), Hopfner (1918: 20–23), Steindorff (1951: §284), Böhlig (1954: 129–140), Hasznos (2000: 28), Girgis (2001: 67). A kölcsönzés során a mediális és deponens igéket is aktívként kezelték, legalábbis a száidi Újtestamentumban.

(1)	ΠΙΣΤΕΥΕ	πιστεύειν	'hisz'
	ΠΛΑΝΑ	πλανᾶν	'félrevezet'
	ΑΙΤΕΙ	αἰτεῖν	'kér'
	ΜΑΣΤΙΓΟΥ	μαστιγοῦν	'korbácsol'
	ΠΑΡΑΔΙΔΟΥ	παραδίδοναι	'átad'
	ΑΓΩΝΙΖΕ	ἀγωνίζεσθαι	'harcol'

Míg számos nyelvtan jellemzi imperatívuszi formáknak ezeket az alakokat,²⁵ ez az elemzés nem arat osztatlan sikert a koptológusok körében. Sokan érvelnek úgy, hogy ezek a kopt alakok csak *hasonlítanak* a görög imperatívuszra, de valójában infinitívuszok.²⁶ Georg Steindorff (1951: §284) szerint az infinitívusz késői görög formáját látjuk megjeleníteni, amely formai egybeesést mutat az aktív imperfektumi imperatívusz E/2 alakjával, mivel a szótagzáró -ν leesett.²⁷ Csakhogy a római kori és bizánci görögben az infinitívusz végződése -ει/-ι, -εν lehetett, de sohasem -ε (Gignac 1976: I. 330–331), ahogy egyes kopt előfordulásokban tapasztaljuk. Az imperatívusz alakokból ellenben szépen szabályosan levezethetők a kopt megfelelőik.

Hans Förster (2002: xv–xxi), aki szótára előszavában részletesen foglalkozik a problémával, szintén az infinitívusz-kölcsönzés elméletével szimpatizál, de érvei nem mindig helytállóak. Olyan aggályokat fogalmaz meg, hogy a görög igék sokszor kombinálódhatnak a kopt negatív ΑΤ- képzővel, melyet normálisan a kopt infinitívuszok követnek, tehát miért követné a görög igék esetében egy imperatívuszi alak? Ez az érvelés azonban meglehetősen abszurd, hiszen minden egyéb mondattani pozícióba is a kopt ún. infinitívusz alakja jelenik meg, az említett képző ilyen szempontból nem jelent speciális környezetet. Ha egy görög kölcsönző egyszer integrálódott a kopt lexikonba, akkor szintaktikailag már pontosan úgy viselkedik, mint bármely más kopt ige.

További érvként az imperatívusz alakok átvétele mellett megemlíthetők egyes rendhagyó alakok, mint pl. a **ΧΡΩ** < *χρω* 'használ' (inf. *χρησθαι*). Ez esetben a koptban használt (mind irodalmi, mind nem irodalmi szövegekben nagyon gyakori) jövevényige ténylegesen megfelel a görög rendhagyó imperatívuszi alaknak (vö. Girgis 2001: 66).

A hangsúlykiosztás vizsgálata sokat segítene e kérdés tisztázásában, de sajnos a kopt írás nem jelölt hangsúly- és prozódiai tulajdonságokat. Ismerünk azonban két szaidi szöveget, amelyekben – rendhagyó módon – mégis jelölték a görög hangsúlyjeleket. Megfigyelhető, hogy a *verba contracta* igék *paenultima*, míg a többi ige *ante paenultima* hangsúlyt kapott, a görög

Okiratokban és egyéb szövegekben néha mediális infinitívusz-alak is előfordul, vö. Girgis (2001: 69–70 §188), Förster (2002: xviii), Reintges (2004: 39).

²⁵ Például Stern (1880: §331), Lefort (1950: 68), Till (1961: §280).

²⁶ Steindorff (1951: §284), Plisch (1999: 40), Layton (2000: §191–192).

²⁷ Hasonlóan vélekedik Böhlig (1954) is, de lásd Lefort recenzióját az utóbbiról (Lefort 1954).

imperatívusz formáknak megfelelően. Az infinitívusz hangsúlykiosztása ettől eltérő volna (Till 1951: 18–19).

Az átvétel kérdése különösen érdekes a másik fő dialektus, a bohairi adatainak tükrében. A bohairiban ugyanis valóban a görög infinitívusz-alakot kölcsönzik, de mindig a kopt **IP** (**EP-**) 'csinálni' ige *status nominalis*-ával összekombinálva. Ez az eljárás redundánsnak tűnik, ha a kopt igepozíciót ténylegesen infinitívusz-alakkal kellett volna kitölteni.²⁸

(2)	EP-EPHOYMIN	<i>ἐπιθυμῆν</i>	'kíván'
	EP-ETIN	<i>αἰτεῖν</i>	'kér'
	EP-CKANΔAΛIZECOE	<i>σκανδαλίζεσθαι</i>	'megbotránkozik'

Ebben a dialektusban tényleg főnévként vették át a görög igéket, hiszen ha felszólításra használták az igét, fent említett segédige rendhagyó felszólító módú alakját kombinálták össze a görög igével, vagyis a kölcsönige soha nem állhatott magában – ellentétben a szaidi eljárással, ahol imperatívuszi használatban is a pusztá szótári alak jelenik meg.²⁹ A bohairi stratégia tehát erős érv lehet emellett, hogy a kopt beszélők nem érezték nominálisnak azt a pozíciót, ahová normálisan az ige alapalakját kellett betölteni. Ez még inkább gyengíti a szaidi dialektusban megjelenő görög kölcsönigék infinitívuszi elemzését, hiszen ott nincs szükség segédigére a beillesztéshez.

Az infinitívusz vs. imperatívusz vita mellett a közelmúltban egy harmadik vélemény is megformálódott. Ariel Shisha-Halevy (2003: 457), Bentley Layton kopt nyelvтанáról (2000) írt recenziójában úgy fogalmaz, hogy a szaidi dialektusban egyfajta zéró-affixummal ellátott alak kölcsönződik, vagyis amolyan tőforma. Chris Reintges (2004: 39) szintén azt állítja, hogy a görög igék ragozatlanul, pusztá, ragozatlan tőként kerülnek az egyiptomiba. Szerinte tarthatatlan az imperatívusz-elmélet, mivel az imperatívusznak természetéből adódóan van egy speciális, a megszólítottal kapcsolatos referenciája, ezért egy implicit vagy explicit második személyű névmással értelmezendő (Reintges 2005: §5.3).

Bármi is legyen az imperatívusz használatának szemantikai hozadéka, ez önmagában még nem zárja ki, hogy bizonyos nyelvek kölcsönzéskor ezt tekintsék az igék alapalakjának. Tipológiai párhuzamok támasztják alá, hogy ez a stratégia nem példa nélküli. Amennyiben a kölcsönző nyelv a direkt beillesztés stratégiáját választja, az ige formája – a nyelvek között – nagy változatosságot mutat: a nominális jellegű alakok mellett megjelenik imperatívusz vagy a harmadik személyű ragozott alak is (Wichmann–Wohlgemuth 2008: 99).

Reintges (2001: 196–207 és 2005: §5.3) elmélete szerint azonban a kopt–görög szavaknak főnévi morfológiájuk van. Ahhoz, hogy a mondat

²⁸ A (2) alatti példák Steindorff (1951: 131) nyomán.

²⁹ A többi dialaktus megoszlást mutat a két fő stratégia, a szaidi és a bohairi között, vö. Kasser (1991: 220).

főigéjeként tudjanak funkcionálni, egy ún. gyenge ige (*light-verb*) komplementumaként kell beilleszteni őket. Ennek a gyenge igének kevés vagy semmilyen lexikális tartalma sincsen, az eseményt/állapotot leíró főnév alkotja a szemantikai értelemben vett predikátumot. A dialektusokban megfigyelhető kétféle stratégiát úgy magyarázza, hogy míg a bohairiben a *light-verb* nyíltan megjelenik, addig a szaidiban csak rejtetten (*covert light-verb*).

Igen magas fokú görög nyelvtudást és absztrakciót követel a kopt beszélőktől az ógörög tóalak pontos leválasztása, meghatározása. Természetesen nem zárhatjuk ki, hogy kétnyelvű beszélőink képesek voltak a görög ragozott igelakokból szisztematikusan elvonni a tóalakokat, de ez elég „könyvszagú” és tudatos nyelvhasználatot feltételez. Ne feledjük, hogy az első komoly jövevényszó-rétegek a kopt nyelv írásbeli rögzítése előtt jelentek meg, vagyis a beszélt változatot gazdagították. Mind a főnévként kezelés, mind a tóalak ellen szól, hogy alkalmanként jól felismerhető *aorisztosz* formát vettek át a koptban.³⁰

Összefoglalva tehát, a tények a következők. A szaidi dialektusban a görögből kölcsönzött igék alakilag *imperatívusznak* tűnnek. Amellett, hogy ez tipológiai értelemben sem lehetetlen, meglátásom szerint a kopt nyelv morfoszintaktikai jellemzőiből is levezethető, hogy miért pont erre a formára esett a választás. Hiszen nyilvánvalóan az átvevő (és nem az átadó) nyelv szintaxisa és morfológiája határozza meg az átvett elemek formai tulajdonságait. A koptban az abszolút kezdő helyzetű imperatívuszi használatban és az kijelentő, analitikusan szerkesztett mondatmintákban tulajdonképpen ugyanaz az igealak jelenik meg: az ige egyfajta szótári alapalakja (hagyományos elnevezéssel az ige infinitívusza). Feltételezzük, hogy ugyanezt az eljárást követte a koptot közvetlenül megelőző, írásban nem adatolt pre-kopt nyelvszakasz is, amelybe a görög jövevényszavak tömegesen beépültek a 2. pontban bemutatott időszakban. Mindez összefüggött a morfológiai értelemben vett imperatívusz fokozatos hanyatlásával is.³¹ William Edgerton, aki megvizsgálta az imperatívuszi alakokat az egyiptomi nyelv teljes belső története során, kimutatja, hogy a római kori démotikusban már biztosan használtak infinitívuszi alakokat is imperatívuszi helyzetben, illetve a tiltó forma helyett megjelenhetett a tagadott infinitívusz (Edgerton 1932: 64).³²

Kopt mondattani szempontból tehát logikus és természetes választás lenne egy idegen nyelvből való ige *imperativus* alakját átvenni, hiszen ha

³⁰ Példák: Girgis (2001: 75–79 §§197–198). Aorisztosz alakok a bohairiben sokkal ritkábban fordulnak elő, ami szintén azt támasztaná alá, hogy ebben a dialektusban tényleg főnévként kezelték az átvett igéket – ahogy arra a segédigés beillesztési stratégiából is következtettünk.

³¹ A koptban már csak egy tucatnyi „rendhagyó” imperatívuszi alak ismert, amikor tehát nem a szótári alapalak jelenik meg ilyen funkcióban. Bentley Layton nyelvtana (2000: §366) tizet sorol fel.

³² A formák szétválasztásának bizonytalansága abból fakad, hogy a kopt korszak előtti írásrendszerek nem jelölték a magánhangzókat. A kategóriák fokozatos összemosódását egyébként világosan jelzi, hogy egyes rendhagyó, azaz morfológiailag is látható imperatívuszi alakot a démotikusban infinitívuszi helyzetben is használtak (vö. Edgerton 1932: 66).

minden lehetséges igei pozícióban az ige puszta infinitívusza, azaz szótári alapalakja jelenik meg, akkor ezt az alapalakot pontosan mondatkezdő helyzetben, imperatívusként használva a legegyszerűbb azonosítani, amikor nem előzi meg sem az ún. konjugációs alap, sem az alany szerepű főnévi csoport vagy klitikum-névmás (vö. 23. jegyzetpont).

5. Záró gondolatok

A koptban tehát kétféle stratégiát figyelhettünk meg a kölcsönszavak átvételére, melyet a fő dialektusok után szaidi és bohairi stratégiának nevezhetünk. A több stratégia egyidejű megléte egy nyelvben nem példa nélküli, és a koptban, úgy tűnik, az eltérések területi változatokként foghatók meg.³³ A legutóbbi időkben felmerültek olyan vélemények, hogy a stratégiák dialektális megoszlásában egyfajta grammatikalizációs lépcsőzetesség valósul meg.³⁴ A beillesztési stratégia, illetve az átadó nyelvtől öröklött ige morfológiai tulajdonágai azonban nem feltétlenül függenek össze – ahogy ezt az alábbi összefoglaló táblázat is szemlélteti.³⁵ Ebből fakadóan időbeli egymásutániságra sem lehet közvetlenül következtetni a stratégia és az átvételi morfológia kombinációiból adódó dialektális különbségek alapján.

Dialektusok	B, F	A, L	S (M, W)
Segédige/light-verb stratégia	+	+	–
Görög igealak	infinitívusz	imperatívusz	imperatívusz

A „grammatikalizációs elmélet” egyik fő érve az átmeneti alakok és vegyes stratégiák alkalmazása egyes dialektusokban. Ezekben az esetekben azonban az interdialektális kölcsönzés lehetőségével is számolni kell, sőt, a kölcsönzési

³³ Vö. Wichmann–Wohlgemuth (2008) gyűjtése és tipológiai megfigyelései az igék kölcsönzésénél tapasztalható stratégiákról. Ők négyféle stratégiát állapítanak meg arra, hogyan integrálódnak a kölcsönszavak a célnyelv grammatikai rendszerébe (*loan-verb accommodation patterns*): segédigével, indirekt beillesztés, direkt beillesztés, paradigma-átvétel. Ebből a kopt nyelvben kettővel találkozunk: a segédigés vagy *light-verb* stratégiával (bohairi) és a direkt beillesztéssel (szaidi).

³⁴ Eitan Grossman (Jeruzsálem/Liège) személyes közlése és kiadatlan konferenciaelőadás-kiosztmánya (Grossman 2010) alapján.

³⁵ A táblázatban a dialektusok nevei helyett nemzetközileg elfogadott rövidítéseik szerepelnek, mivel itt csupán a stratégiák és alakváltozatok eloszlását kívántam szemléltetni. A fajjúmi (F), illetve a táblázatban fel nem tüntetett V és P dialektusok esetében adott nyelvváltozaton belül is nagyfokú ingadozás figyelhető meg a beillesztési stratégiák között, azaz mind a segédigés, mind a közvetlen beillesztés is nagy számban adatolható (Kasser 1991: 220). A rövidítések feloldása: B = bohairi, F = fajjúmi, A = akhmimi, L = lükopoliszi, S = szaidi, M = közép-egyiptomi, W = P. Mich. 3521 jelzetű kézirat közép-egyiptomihoz közel álló dialektusa, V = a P. Mich. 3520 és British Library Or. 9271 jelzetű kéziratok dialektusa, P = a P. Bodmer VI dialektusa.

stratégia kölcsönzésével is. A területi érintkezésen túl szociolingvisztikai paramétereket is figyelembe kell venni, mivel nyelvi interferenciák figyelhetők meg a magasabb presztízsű, standardizált dialektusok és a lokális változatok között. A kölcsönzési stratégiák látszólagos bizonytalansága vagy átmeneti jellege grammatikalizációs folyamat helyett kontaktusjelenségként is értékelhető.

Hivatkozások

- Adamik Béla 2006. *Nyelvpolitika a Római Birodalomban. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 62. Tinta. Budapest.
- Bagnall, Roger S. 1993. *Egypt in Late Antiquity*. Princeton University Press. Princeton.
- Böhlig, Alexander 1954. *Die griechischen Lehnwörter im sahidischen und bohairischen Neuen Testament*. Robert Lerche. München.
- Böhlig, Alexander 1955. Beiträge zur Form griechischer Wörter im Koptischen. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 80: 90–97.
- Bresciani, Edda–Rosario Pintaudi 1987. Textes Démotico-Grecs et Greco-Démotiques des ostraca de Medinet Madi: un probleme de bilinguisme. In: Vleeming, Sven P. (szerk.): *Aspects of Demotic Lexicography. Acts of the Second International Conference for Demotic Studies. Leiden, 19–21 September 1984*. Peeters. Leuven. 123–126.
- Clarysse, Willy 1987. Greek Loan-Words in Demotic. In: Vleeming, Sven P. (szerk.): *Aspects of Demotic Lexicography. Acts of the Second International Conference for Demotic Studies. Leiden, 19–21 September 1984*. Peeters. Leuven. 9–33.
- Clarysse, Willy 1993. Egyptian Scribes Writing Greek. *Chronique d'Égypte* 68: 186–201.
- Depauw, Mark 1997. *A Companion to Demotic Studies. Papyrologica Bruxellensia* 28. Fondation égyptologique reine Elisabeth. Bruxelles.
- Depauw, Mark 2006. *The Demotic Letter. A Study of Epistolographic Scribal Traditions Against their Intra- and Intercultural Background. Demotische Studien* 14. Gisela Zauzich Verlag. Sommerhausen.
- Edgerton, William F. 1932. Obsolescence of the imperative mood in Egyptian. In: *Studies Presented to F. Ll. Griffith*. Oxford University Press. Egypt Exploration Society. London. 61–68.
- Egedi Barbara 2007. Reconsidering the Categorical Status of Coptic Suffix and Conjugation Base. In: Endreffy Kata–Gulyás András (szerk.): *Proceedings of the Fourth Central European Conference of Young Egyptologists. Studia Aegyptiaca* 18. Budapest. 109–119.
- Fewster, Penelope 2002. Bilingualism in Roman Egypt. In: Adams, J. N.–Mark Janse–Simon Swain (szerk.): *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Word*. Oxford University Press. Oxford. 220–245.

- Förster, Hans (szerk.) 2002. *Wörterbuch der griechischen Wörter in den koptischen dokumentarischen Texten*. Walter de Gruyter. Berlin–New York.
- Gignac, Francis Thomas 1976–1981. *A Grammar of Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*. Vols I–II. Istituto Editoriale Cisalpino–La Goliardica. Milano.
- Gignac, Francis Thomas 1991. Phonology of the Greek of Egypt, Influence of Coptic on the. In: Atiya, Aziz S. (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York. 186–188.
- Girgis, W. A. 1963–2001. Greek Loan Words in Coptic. *Bulletin de la Société d'Archéologie Copte* 17–21, 23, 30, 40.
- Grossman, Eitan 2010. Grammatical Variation and Language Change: the Case of Greek Verb Lexemes in the Coptic Dialects. Kiosztmány. *Beyond Free Variation: Scribal Repertoires from Old Kingdom to Early Islamic Egypt*, Oxford, 2010. szeptember. Letölthető a szerző honlapjáról: http://ling.huji.ac.il/Staff/Eitan_Grossman/index.html (2010-09-09).
- Hasznos Andrea 2000. *A görög és a kopt nyelv viszonya*. Szakdolgozat. ELTE BTK Egyiptológia Tanszék. Budapest.
- Hasznos Andrea 2009. *Graeco-coptica: Greek and Coptic Clause Patterns*. Doktori értekezés. ELTE BTK. Budapest.
- Hopfner, Theodor 1918. *Über Form und Gebrauch der griechischen Lehnwörter in der koptisch-sahidischen Apophthegmenversion*. Alfred Hölder. Wien.
- Junge, Friedrich 1984. Sprache. In: Helck, Wolfgang (szerk.): *Lexikon der Ägyptologie* V. 1176–1211.
- Kasser, Rodolphe 1991. Vocabulary, Copto-Greek. In: Atiya, Aziz S. (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York. 215–222.
- Layton, Bentley 2000. *A Coptic Grammar with Chrestomathy and Glossary. Sahidic Dialect*. Harrassowitz. Wiesbaden.
- Lefort, Louise Th. 1950. Gréco-Copte. In: *Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum*. The Byzantine Institute. Boston. 65–71.
- Lefort, Louise Th. 1954. Alexander Böhlig: *Die griechischen Lehnwörter im sahidischen und bohairischen Neuen Testament*. Recenzió. *Muséon* 67: 400–403.
- Lewis, Naphtali 1993. The Demise of the Demotic Document: When and Why. *Journal of Egyptian Archaeology* 79: 276–281.
- Loprieno, Antonio 1995. *Ancient Egyptian. A Linguistic Introduction*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Lloyd, Alan B. 1975. *Herodotus Book II. Introduction*. Brill. Leiden.
- Luft, Ulrich 1983. *A démotikus nyelv. Bevezetés az I. évezred második felében használt egyiptomi írásba és nyelvbe*. Kézirat. Tankönyvkiadó. Budapest.
- McBride, Daniel R. 1994. *The Egyptian Foundation of Gnostic Thought*. University of Toronto. <http://www.colba.net/~drmcB/Egyptian%20Gnosis/Contents/Contents.html> (2007-01-26).

- Pernigotti, Sergio 1984. Il „Copto” degli ostraka di Medinet Madi. In: *Atti del XVII. Congresso Internazionale di Papirologia*. Vol. II. Napoli. 787–791.
- Plisch, Uwe-Karsten 1999. *Einführung in die koptische Sprache. Sahidischer Dialekt. Sprachen und Kulturen des christlichen Orients* 5. Reichert. Wiesbaden.
- Ray, John D. 1994a. How Demotic is Demotic? In: Bresciani, Edda (szerk.): *Acta Demotica. Acts of Fifth International Conference for Demotists. Pisa, 4th–8th September 1993. Egitto e Vicino Oriente XVII*. Giardini. Pisa. 251–264.
- Ray, John D. 1994b. Literacy in Egypt in the Late and Persian Periods. In: Bowman, Alan K.–Greg Woolf (szerk.): *Literacy and Power in the Ancient World*. Cambridge University Press. Cambridge. 51–66.
- Reintges, Chris 2001. Code-Mixing Strategies in Coptic Egyptian. *Lingua Aegyptia* 9: 193–237.
- Reintges, Chris 2004. *Coptic Egyptian (Sahidic Dialect.) A Learner’s Grammar. Afrikawissenschaftliche Lehrbücher* 15. Rüdiger Köppe Verlag. Köln.
- Reintges, Chris 2005. Coptic Egyptian as a Bilingual Language Variety. In: de la Peña, P. Bádenas et al. (szerk.): *Lenguas en contacto: el testimonio escrito*. Consejo superior de investigaciones científicas. Madrid.
- Richter, Sebastian 2008. Coptic letters. *Asiatische Studien/Etudes Asiatiques* 62/3: 739–770
- Schenkel, Wolfgang 1990. *Einführung in die altägyptische Sprachwissenschaft*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt.
- Shisha-Halevy, Ariel 2003. A Definitive Sahidic Coptic Grammar [Review article of B. Layton, *A Coptic Grammar*]. *Orientalia* 71: 424–459.
- Sidarus, Adel 2008. Plurilinguisme en Égypte sous la domination Gréco-Romaine. *Journal of Coptic Studies* 10: 183–202.
- Steindorff, Georg 1951. *Lehrbuch der koptischen Grammatik*. Chicago–London.
- Stern, Ludwig 1880. *Koptische Grammatik*. T. O. Weigel Verlag. Leipzig.
- Thompson, Dorothy J. 1994. Literacy and power in Ptolemaic Egypt. In: Bowman, Alan K.–Greg Woolf (szerk.): *Literacy and Power in the Ancient World*. Cambridge University Press. Cambridge. 67–83.
- Till, Walter C. 1951. Betrachtungen zum Wortakzent im Koptischen. *Bulletin de la Société d’archéologie copte* 13. 13–32.
- Till, Walter C. 1961. *Koptische Grammatik (Säidischer Dialekt)*. VEB Enzyklopädie Verlag. Leipzig.
- Torallas Tovar, Sofía 2010. Linguistic Identity in Graeco-Roman Egypt. In: Papaconstantinou, Arietta (szerk.): *The Multilingual Experience in Egypt, from the Ptolemies to the Abbasids*. Ashgate Publishing. Farnham–Burlington. 17–43.
- Vandorpe, Katelijn–Willy Clarysse 1998. A Greek Winery for Sale in a Fayum Demotic Papyrus. In: Verhoogt, Arthur M. F. W.–Sven P. Vleeming (szerk.): *The Two Faces of Graeco-Roman Egypt. Greek and Demotic and*

- Greek-Demotic Texts and Studies Presented to P. W. Pestman*. Brill. Leiden. 127–139. (Appendix: Greek Loan-words in Demotic, an Update. 139.)
- Verbeeck, B. 1991. Greek Language. In: Atiya, Aziz S. (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 3. Macmillan. New York. 1165–1169.
- Wichmann, Søren–Jan Wohlgemuth 2008. Loan Verbs in a Typological Perspective. In: Stolz, Thomas et al. (szerk.): *Aspects of Language Contact. New Theoretical, Methodological and Empirical Findings with Special Focus on Romancisation Processes. Empirical Approaches to Language Typology* 35. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 89–122.

Egedi Barbara
MTA Nyelvtudományi Intézet
egedib@yahoo.com